

JARGONLAR PRESUPPOZITSIYASI

Rahimova Zebiniso Shomansur qizi

TerDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Maqola hozirgi tilshunoslik yo'nalishi bo'lmish lingvopragmatikaning presuppozitsiya yo'nalishini qamrab oladi. Sotsiolingvistik birliklar hisoblangan jargonlarning presuppozitsiya hodisasida voqelanishi ko'rib o'tilgan. Jarayonda sinonim, omonim jargonlarning presuppozitsiya hodisasidagi o'rni o'rganilgan va xulosalar olingan.*

Kalit so'zlar: *jargon, lingvopragmatika, presuppozitsiya, leksik, morfologik vosita, sinonim, omonim.*

Hozirgi tilshunoslik yuzasidan antropotsentrik paradigmaning tarkibida o'rganiluvchi pragmalingvistikaning muhim birliklaridan sanalgan presuppozitsiyani barcha til birliklari nuqtayi nazaridan o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida presuppozitsiyaning barcha turi atroflicha yoritilmagan bo'lib, ular o'rganilish bosqichida. Tilshunoslikdagi presuppozitsiya hodisasi lingvistika va mantiqiy semantika orasidagi ko'prik hisoblanadi. Presuppozitsiya nutq vaziyati orqali ma'lum qilingan gapning to'g'ri tushunib yetilishi va anglanishi uchun eng zarur tarkibiy qismdir. Negaki, presuppozitsiya nutq so'zlanayotgan vaziyat, so'zlovchi va so'zlovchining maqsadi, shuningdek tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan va ma'lum bo'lmagan bilimlar kabi elementlarni o'z ichiga oluvchi hodisadir. Shuning uchun so'zlanayotgan gap tinglovchi tomonidan presuppozitsion jihatdan to'g'ri tahlil etilmasa, to'g'ri baholanmaydi va so'zlovchining maqsadi ro'yobga chiqmaydi. Presuppozitsiya so'zlovchining nutq jarayonidagi nutqiy tejamkorlikka intilishi, til birliklarining nutqda sintaktik strukturaga ikkilamchi ma'lumot berish imkoniyatiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Presuppozitsiya atamasi tilimizdagi tagma'no, ya'ni yuzada berilmagan, lekin tinglovchi tushunishi, anglashi ko'zlangan maqsad va ifoda bilan uzviy bog'liq tushunchadir. Shuning uchun tilshunoslikda presuppozitsiya termini ostida muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalangan yashirin holda aks etgan ma'no tushuniladi.

Presuppozitsiyani o'rganishda tilshunoslarning asosiy e'tibori unga ishora qiluvchi til vositalariga qaratildi. Negaki, presuppozitsiyaga ishora qiluvchi til birliklarining lisoniy tadqiqi gap mazmuniy tuzilishidagi o'ziga xos o'zgarishlarni aniqlashda alohida o'rin tutadi. Har bir tilning lingvistik presuppozitsiyaga ishora qiluvchi o'z tashqi signallari mavjud. U. Rahimov lingvistik presuppozitsiyaning o'zbek tilidagi tashqi signallarini quyidagicha tasniflaydi:

1. leksik vositalar;
2. morfologik vositalar;
3. sintaktik vositalar.

D.Lutfullayeva tasdiq gapda inkor presuppozitsiyaga ishora qiluvchi leksik-grammatik vositalarga ko'makchi, yuklama va ayrim bog'lovchilarni, sintaktik vositalarga istakni ifodalovchi uch turdagi sintaktik qoliplarni kiritadi. Har bir lisoniy vosita o'ziga xos shakliy tuzilishdagi gaplarni hosil qilishda ishtirok etsa-da, yashirin tarzda qo'shimcha axborotni ifodalashi jihatidan umumiylikka ega bo'ladi. Bu lisoniy vositalarga xos yana bir umumiy belgi shundaki, ular asosiy hollarda gap mazmuniga zid bo'lgan yashirin axborotni yuzaga keltirib, zidlik munosabatini hosil qiladi.

Jargonlar presuppozitsiyasini tadqiq etish gap mazmuniy sintaksisini o'rganishdagi muhim qadam hisoblanadi. Ikkilamchi nomlanishga ega bo'lgan jargonlar presuppozitsiyasi ancha murakkab hodisa bo'lib, bunda nutq vaziyati, muloqot ishtirokchilari, muloqotdan ko'zlangan maqsad asosiy o'rinni egallaydi.

Jargonlarning hosil bo'lishidan maqsad turlicha bo'lganligi uchun ularni anglashdagi holatlar ham turlicha bo'ladi. Bu jarayonda so'zlovchi asosiy fikr ifodachisi bo'lib, presuppozitsiya hodisasi yuzaga kelishi uchun tinglovchining qaysi ijtimoiy guruh vakili ekanligi muhimdir. Ba'zan so'zlovchi ham jargondan foydalanuvchi guruh vakili bo'lmasligi mumkin.

Yonimdan qushcha o'tib ketyapti yoki G'isht, menga suv keltir gaplarida nutq so'zlovchi o'z maqsadini tinglovchiga yetkazish uchun jargonlardan foydalanyapti. Aytilganidek, presuppozitsion holatning yuzaga chiqishi uchun tinglovchi ham ifodalangan fikrni aytilganidek anglashi kerak. Yonimdan qushcha o'tib ketyapti gapida so'zlovchining yonidan rostdan qush o'tib ketayotgan ekanligini aytmoqchi emas, u qushcha so'zi orqali chiroyli, nozik qizni ifodalamoqchi. G'isht, menga suv keltir gapida esa so'zlovchi chindan g'ishtga suv keltirishni buyurmayapti. U g'isht so'zi orqali xunik, badburush kishiga murojaat qilmoqda. Bu o'rinlarda so'zlovchi yoshlar ijtimoiy guruhiga mansub bo'lib, o'z nutqi mobaynida yoshlar jargonidan foydalanmoqda. Yuqorida keltirilganidek, tinglovchi ham yoshlar ijtimoiy guruhiga mansub bo'lsagina, bu gaplarni o'z o'rnida tushunadi va presuppozitsiya jarayoni normal holatda kechadi. Agarda tinglovchi yoshlar ijtimoiy guruhidan bo'lmasa va jargonlarning qanday mazmunda qo'llanayotganini bilmasa, so'zlovchining fikrini to'g'ri anglamaydi va presuppozitsiya hodisasi yuz bermaydi.

Novchani keltir va Oqidan oling. Yuqorida keltirilgan gaplar ichuvchilar nutqidan olingan bo'lib, so'zlovchi novcha va oqi jargonlaridan unumli foydalangan. Novcha va oqi so'zlari sinonim so'z sifatida qaralmoqda. Bu o'rinda ikki so'z ham aroq ma'nosini anglatadi. Agar tinglovchi ushbu guruhga mansub bo'lmasa, so'zlarni o'z ma'nosida tushunadi va so'zlovchining niyati ro'yobga chiqmaydi. Presuppozitsiya yuzaga kelmaydi. Tinglovchi ushbu guruhga mansub shaxs bo'lganda esa umuman boshqa holat yuzaga keladi, ya'ni so'zlovchining ko'zlangan maqsadi amalga oshadi. Sherigi u istagan harakatni amalga oshiradi.

Mahbusni yaxshilab mehmon qilinglar va Mahbus paravoz sifatida qo'lga olinsin. Yuqoridagi gaplar huquq-tartibot organlari xodimi nutqidan olingan bo'lib, so'zlovchi o'z ijtimoiy guruhiga mansub shaxsga murojaat qilayapti. Bu o'rinda

presuppozitsiya hodisasi sodir bo'lmogda. Mehmon qilmoq va paravoz so'zlari jargon bo'lib, qamamoq va bosh jinoyatchi ma'nosida qo'llanmogda. Agarda suhbat jarayonida boshqa tinglovchilar ham mavjud bo'lsa va ular bu ijtimoiy guruh doirasiga mansub bo'lmasa, ular bu jargonlarni o'z ma'nosida tushunadi. Bu o'rinda jargondan foydalanishdan maqsad faol ishlasa-da, presuppozitsiya hodisasi yuzaga chiqmaydi.

Shuningdek, savdogar va olib-sotarlar nutqida qo'llanuvchi jargonlar ham mavjud. Bilamizki, ko'pchilik jargonlar o'zbek tili leksikasiga oid so'zlarni boshqacha ma'noda qo'llash tufayli yuzaga keladi. Shu tufayli so'zlovchining nutqida jargonlar uchrasa va tinglovchi jargon birlikni o'z ma'nosida tushunsa ham qandaydir mazmun anglashiladi. Biroq bu holda ham presuppozitsiya hodisasi sodir bo'lmaydi. Presuppozitsiya sodir bo'lishi uchun so'zlovchi anglatmoqchi bo'lgan mazmuni tinglovchi ham o'z ma'nosida tushunishi kerak. Xususan, Qaychidan ehtiyot bo'ling gapini savdogarlar ijtimoiy guruhiga mansub so'zlovchi ishlatganda tinglovchi uchun ham revizordan yoki tekshiruvchidan ehtiyot bo'ling mazmunidagi gap anglashilsagina to'liq presuppozitsiya sodir bo'ladi. Buning uchun tinglovchi ham ayni shu ijtimoiy guruhga mansub shaxs bo'lishi lozim. Yoki savdogar ijtimoiy guruhiga mansub so'zlovchining Mo'ysafiddan kechga to'rt o'rov qoldiring gapi orqali tinglovchi tomonidan mo'ysafid so'zi orqali aroq ma'nosi, butun gap orqali esa aroqdan to'rt o'rov qoldirish lozimligi mazmuni anglashilsa, presuppozitsiya hodisasi sodir bo'ladi.

Do'stim, dumlaringdan qutildingmi? va Kursdoshlar quyoning rasmini chizamizmi? So'zlovchi shaxs talaba bo'lib, o'z nutqi davomida talabalar tilida faol qo'llaniluvchi so'z va iboradan foydalanmogda. Demak, bu jarayoning asosiy tinglovchilari ham talaba bo'lsagina, presuppozitsiya hodisasi sodir bo'ladi va so'zlovchining maqsadini barcha birdek tushunadi. Tinglovchilar talaba bo'lmay, boshqa ijtimoiy guruh vakillari, xususan, shifokor yoki o'qituvchilar bo'lganda ular ishlatilayotgan jargonlarning tagma'nosiga bormasligi va presuppozitsiya hodisasi yuz bermasligi mumkin. Jargonlarning lingvistik xususiyatlarida keltirilganidek dum so'zi omonim jargon bo'lib, u yana o'g'ri va bezorilar nutqida ham faol qo'llaniladi. Bu o'rinda presuppozitsiya hodisasini o'rganishda U.Rahimov lingvistik presuppozitsiyaning o'zbek tilidagi tashqi signallarini keltirganini eslab o'tamiz. Ular orasida leksik vositalar ham bor edi. Leksik vositalar omonim, sinonim, antonimlardan tashkil topishini tilshunos olim aytib o'tgan. Demak, dum jargoni omonimlikni hosil qilar ekan uning presuppozitsiyasiga ham qiziqib ko'rish lozim. Do'stim, dumlaringdan qutildingmi? gapining tinglovchilari o'g'ri va bezorilar bo'lganda presuppozitsiya hodisasi qanday namoyon bo'ladi? Aytilganidek, o'g'ri va bezorilar nutqida dum jargoni poyloqchi ma'nosini beradi. Do'stim, dumlaringdan qutildingmi? gapidan o'g'ri yoki bezorining orqasidagi poyloqchilardan qutilgan yoki yo'qligi ma'nosini beruvchi gap hosil bo'ladi. Agar so'zlovchi hali ham talaba ekanligini hisobga olsak, presuppozitsiya hodisasi sodir bo'lmay qolaveradi.

Mehmon qilmoq omonim jargoni huquq-tartibot organlari nutqida qamoqqa olmoq ma'nosida va bezorilar nutqida do'pposlamoq, tazirini berib qo'yimoq ma'nosini ifodalaydi. Ayblanuvchini mehmon qilinglar gapi huquq-tartibot organlari vakili tomonidan aytilganda bezorilar ijtimoiy guruhiga tegishli tinglovchi ayblanuvchini do'pposlay boshlashi mumkin yoki quloqni mehmon qilinglar gapini bezorilar tilidan aytilsa va huquq-tartibot organlari vakili tomonidan tinglansa, gap yetkazuvchini qamoqqa olish mazmunidagi gapni tushunadi. Ikki holatda ham presuppozitsiya hodisasi kuzatilmaydi. Demak, omonim jargonlardan foydalanilgan holatlarda, agarda so'zlovchi va tinglovchi bir ijtimoiy guruh vakili bo'lmasa presuppozitsiya hodisasi sodir bo'lmaydi. Bu omonimlar jargonlar uchun chiqarilgan xulosa. Omonimlikning presuppozitsiya hodisasidagi o'rnini aniqlash lingvistik tadqiqqa muhtoj (boshqa til birliklari doirasida ham).

Sinonim jargonlarning presuppozitsiyasini ko'rib o'tamiz. Yakan, bashli, loy, qurug'i kabi jargonlarni tahlilga tortamiz. Yakan va loy sinonim jargonlari otarchilar nutqida qo'llanuvchi, pul ma'nosini ifodalovchi so'zlardir. Bashli jargoni mahbuslar nutqida pul ma'nosini ifodalaydi. Qurug'i jargoni poraxo'rlar, olib-sotarlar nutqida pul ma'nosini anglatadi. Agar so'zlovchi otarchi bo'lib, yakan va loy jargonlaridan foydalansa, bunda faqatgina tinglovchilari otarchilar bo'lgan holatda presuppozitsiya har ikki jargon almashinib qo'llanganda ham yuzaga kelaveradi. Biroq otarchi bashli yoki qurug'i jargonlaridan foydalanmaydi. Bu jargonlar ishtirokidagi muloqot jarayonida otarchi tinglovchi sifatida qatnashganda ham presuppozitsiya hodisasi yuzaga chiqmaydi. Har to'rt jargon bir o'rinda qo'llanganda ham to'liq presuppozitsiya sodir bo'lmaydi. Bir ijtimoiy guruh doirasida qo'llanuvchi sinonim jargonlar ishtirok etgan holatdagina lingvistik presuppozitsiya to'liq namoyon bo'ladi.

Oqi, novcha, mo'ysafid, bo'yni uzun kabi jargonlarni tahlilga tortamiz. Bu sinonim jargonlar bir ijtimoiy guruh doirasida sinonimlik qiladi. Yuqoridagi jargonlar ichuvchi shaxslar nutqida faol qo'llaniladi va aroq ma'nosini ifodalaydi. Bu jargonlar ichidan oqi jargoni ijtimoiy guruh chegarasidan chiqib, umumomma nutqiga ham ko'chgan. Qolgan jargonlar o'z o'rnida. Oqi jargon qo'llangan har qanday holatda ham (so'zlovchi ijtimoiy guruh a'zosi, tinglovchi ijtimoiy guruh a'zosi; so'zlovchi ijtimoiy guruh a'zosi, tinglovchi boshqa ijtimoiy guruhga mansub; so'zlovchi boshqa ijtimoiy guruhga mansub, tinglovchi o'sha ijtimoiy guruh a'zosi; so'zlovchi boshqa ijtimoiy guruhga mansub, tinglovchi boshqa ijtimoiy guruhga mansub) presuppozitsiya hodisasi sodir bo'ladi. Novcha, mo'ysafid, bo'yni uzun jargonlari ishtirok etgan gaplarda faqat bir holatda ya'ni, so'zlovchi ham, tinglovchi ham bitta ijtimoiy guruhdan bo'lsa va bu guruh ichuvchilar guruhi bo'lgan holatdagina presuppozitsiya sodir bo'ladi. Boshqa turli hollarda ham bu hodisa sodir bo'lmaydi.

Tahlillardan xulosa qiladigan bo'lsak, sinonim jargonlar har doim ham lingvistik presuppozitsiyani shakllantirmaydi, bu o'rinda so'zlovchi va tinglovchining bir yoki turli xil ijtimoiy guruh vakili ekanligi, shuningdek jargonlarning o'ziga xos xususiyatlari asosiy omil bo'lib qolaveradi.

Jargonlar qatorida antonim jargonlarni kuzatmaganimiz uchun ular ustida tahlil amalga oshira olmadik.

Lingvistik presuppozitsiyani hosil qiluvchi morfologik vositalar qatorida soʻz turkumlaridagi kategoriyalar, koʻmakchi va yuklamalar sanaladi. Biroq jargonlar tarkibida qoʻshimcha yoki nomustaqil soʻz turkumiga tegishli birliklar uchramagani tufayli jargonlarda morfologik vositalar presuppozitsiyasi tahlilga tortilmadi.

Jargonlar doimiy ijtimoiy hayotning ajralmas qismi boʻlganligi uchun baʼzan bu birliklar ijtimoiy guruh doirasidan chiqib umumomma nutqida ham qoʻllanila boshlaydi. Bunday holatlarda presuppozitsiya hodisasi qanday namoyon boʻladi? Koʻk, koʻkat (AQSh dollari), shapka (ustama narx) va shu kabi jargonlar boshqa ijtimoiy guruhlar muloqot nutqida ham qoʻllaniladi. Biroq soʻzlar jargonlik xususiyatini yoʻqotmaydi. Bu jarayonda ikki xil vaziyat sodir boʻladi. Birinchi vaziyatda soʻzlovchi yuqoridagi jargonlardan foydalanuvchi guruh aʼzosi boʻladi, tinglovchilar esa boshqa ijtimoiy guruh vakili boʻladi. Bunda yuqorida aytilganidek, tinglovchilar ham koʻk, koʻkat, shapka jargonlarini jargon holda tushunadi va presuppozitsiya hodisasi sodir boʻladi. Ikkinchi vaziyatda soʻzlovchi boshqa ijtimoiy guruh aʼzosi boʻladi, tinglovchilar ham boshqa ijtimoiy guruh aʼzosi boʻladi. Soʻzlovchi va tinglovchi uchun ham yuqoridagi jargonlar oʻz maʼnosida anglaniladi va presuppozitsiya hodisasi sodir boʻladi. Bundan shu xulosaga kelishimiz mumkinki, umumomma nutqiga koʻchgan jargonlarda presuppozitsiya hodisasi turli vaziyatlarda ham namoyon boʻla oladi.

Jargonlarning lingvistik xususiyatlarida aytib oʻtilganidek, boshqa tillarda kirib kelgan jargonlar ham mavjud. Bu holatda presuppozitsiya hodisasi qanday namoyon boʻladi? Baʼzi boshqa tillardan kirib kelgan jargonlar tahlilida bu hodisani koʻrib oʻtamiz. Tahlil uchun strelka, pili surot jargonlarini olamiz. Strelka jargoni rus tilidan kirib kelgan boʻlib, asl tarjimasini koʻrsatgich boʻlsa-da, yoshlar jargoni sifatida uchrashuv maʼnosini ifodalash uchun qoʻllaniladi. Pili surot birikmasi arab-fors tilidan olingan boʻlib, surot koʻprigi tarjimasini beradi. Jargon sifatida talabalar jargon boʻlib, imtixon maʼnosini bildirish uchun foydalaniladi. Agarda, strelkani qachonga urdingiz?gapi yoshlar tilidan aytilsa va rus tilida soʻzlashuvchi tinglovchi mavjud boʻlsa, tinglovchi oʻzbek tilini tushunmaydi va faqat strelka soʻzini oʻz maʼnosida tushunadi, koʻrsatgichga oid nimadir soʻralayotganini angalaydi xolos. Bu jarayonda presuppozitsiya hodisasi yuzaga kelmaydi. Oʻzbek va rus tilini biluvchi tinglovchilarda ham koʻrsatgich mazmunli gapni angalaydi. Yoshlar ijtimoiy guruhiga mansub boʻlmagan oʻzbek tili vakili strelka soʻzining na ruscha tarjimasini biladi va na jargon sifatidagi maʼnosini, bu holatda ham presuppozitsiya hodisasi sodir boʻlmaydi.

Shuningdek, doʻstim, yaxshilab tayyorlan, ertaga pili surot bor gapi talaba ijtimoiy guruhi vakili soʻzlasa va fors-arab tili va oʻzbek tilini birdek tushunadigan kishi tinglasa, u ertaga pili surotdan oʻtish kerak degan mazmunli gapni tushunadi. Agar, faqat fors-arab tili foydalanuvchisi boʻlsa, surot koʻprigi haqida gap borayapti deb tushunadi. Demak, boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlardan jargon sifatida

foydalanilganda o'sha til foydalanuvchisi uchun ham, ikki til (jargon uchun olingan so'z tili va jargon sifatida foydalanayotgan til) foydalanuvchisi uchun ham, faqat jargon sifatida foydalanilayotgan til egasi uchun ham (agar ijtimoiy guruh vakili bo'lmasa) presuppozitsiya hodisasi hosil bo'lmaydi.

Presuppozitsiya gapda nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda yashirin tarzda reallashuvchi hodisa, uning to'g'ri tushunilishida nolisoniy omillar – nutqiy vaziyat, kontekst, so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko'nikmalari yordamga keladi. Bu nolisoniy omillar gap sintaktik strukturasi aks etmagan, yashirin ifodalanuvchi presuppozitsiyaning oson tushunilishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бердиалиева. Ўзбексинхронсоциолингвистикаси. –Тошкент, 2019. –129 б.
2. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. –Тошкент: Академнашр, 2013. – 176 б.
3. Ҳақимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Тошкент: Classic, 2020. – 476 б.
4. Раҳимов У. Лисоний пресуппозиция. / Айюб Фулом ва ўзбек тилшунослиги: Илмий мақолалар тўп. – Тошкент, 2004. –Б. 58.
5. Yusupjanov E.U. Lingvistik presuppozitsiya pragmatik muammo sifatida yuzaga kelishi va o'rganilishi. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 1 | ISSUE 9 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423. –В. 260-266.
5. Abdixalimovich, A. F., & To'lqinovich, M. T. L. (2023). YOSH KADRLARNI O'QITISH DIDAKTIKASINING ZAMONAVIY TALABLARI. *PEDAGOG*, 6(4), 110-114.
6. Abdixalimovich, A. F. (2023). MINALI MAYDONLARDAN YO 'L OCHIB O 'TISH USULLARINI O 'RGANISH METODLARI. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(9), 65-72.
7. Abdixalimovich, A. F. (2023). YOSHLARDA HARBIY BILIM VA FAOLIYATINI SHAKILLANTIRISHNING IJTIMOY FALSAFIY XUSUSIYATLARI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(22), 148-153.
8. Азимов, Ф. А. (2023). СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЕННЫХ ЗНАНИЙ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У МОЛОДЕЖИ. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 2(13), 361-364.
9. Азимов, Ф. А. (2022). ПАТРИОТИЗМ ОЧЕНЬ ЦЕНИТСЯ. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 1(12), 975-977